

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЗНАННЯ ШЛЮБНОГО ДОГОВОРУ НЕДІЙСНИМ

PROBLEMATIC ISSUES OF RECOGNITION OF THE MARRIAGE CONTRACT NULL AND VOID

Труба В.І.,

*кандидат юридичних наук, доцент, декан економіко-правового факультету
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

Стаття присвячена проблемним питанням, що виникають при визнанні шлюбних договорів недійсними, зокрема в частині умов, які ставлять одну зі сторін договору в надзвичайно невідгідне положення. Судова практика свідчить про те, що оціночний характер поняття «надзвичайно невідгідне положення», яке використовується в нормі ст. 93 СК України, не може бути застосоване в якості самостійної правової підстави визнання шлюбного договору недійсним. У статті проаналізовані правові конструкції «шлюбний договір» та «надзвичайно невідгідне положення» з теоретичної та практичної точок зору, надано пропозиції щодо правильного вибору правової позиції у позовах про визнання шлюбного договору недійсним.

Ключові слова: шлюб, шлюбний договір, недійсний правочин, надзвичайно невідгідне становище, майнові права та обов'язки подружжя.

Статья посвящена проблемным вопросам, возникающим при признании брачных договоров недействительными, в том числе в части условий, которые ставят одну из сторон договора в чрезвычайно невыгодное положение. Судебная практика свидетельствует о том, что оценочный характер понятия «чрезвычайно невыгодное положение», которое используется в норме ст. 93 СК Украины, не может быть применено в качестве самостоятельного правового основания признания брачного договора недействительным. В статье проанализированы правовые конструкции «брачный договор» и «чрезвычайно невыгодное положение» с теоретической и практической точек зрения, даны предложения по правильному выбору правовой позиции в исках о признании брачного договора недействительным.

Ключевые слова: брак, брачный договор, недействительная сделка, чрезвычайно невыгодное положение, имущественные права и обязанности супругов.

Article is devoted to problems arising in the recognition of marriage contracts null and void, including some of the conditions that put one of the parties to the contract in a very disadvantageous position. Jurisprudence indicates that the evaluative concept of «extremely disadvantaged», which is used in the norm of Art. 93 SC in Ukraine can not be used as an independent legal basis of recognition of the marriage contract invalid. The article analyzes the legal structure «prenuptial agreement» and «extremely disadvantaged» from theoretical and practical points of view, present a proposal for the correct choice of the legal position in claims for recognition of a marriage contract invalid.

Key words: marriage, marriage contract invalid transaction, extremely disadvantageous position, property rights and obligations of spouses.

Вперше інститут шлюбного договору в законодавстві незалежної України було запроваджено Законом України «Про внесення змін і доповнень до Кодексу про шлюб і сім'ю Української РСР» від 23.06.1992 року за № 2488-12 [1]. Нововведена ст. 27-1 КпШС України [2] надавала право особам, які беруть шлюб, за власним бажанням укласти угоду щодо вирішення питань життя сім'ї (шлюбний контракт), в якій вони могли на свій розсуд передбачати свої подружні майнові права та обов'язки. Норма даної статті містила імперативну вимогу, згідно з якою умови шлюбного контракту не могли погіршувати становище будь-кого з подружжя. Як зазначав у своїх працях А.В. Чернушенко, з думкою якого не можна не погодитись, цим положенням «сама ідея інституту шлюбного контракту була підірвана» [3, с. 172]. Майже десять років потому з прийняттям у 2003 році Сімейного кодексу України ситуацію було дещо покращено. І хоча у новому кодексі правовому регулюванню шлюбного договору присвячено окремий розділ (Р. 10), положення закону, що регулюють дану сферу суспільних відносин, далекі від досконалості. Так, у ст. 93 СК України законодавець визначив, що шлюбним договором регулюються майнові відносини між подружжям, визначаються їхні майнові права та обов'язки, ним можуть бути визначені майнові права та обов'язки подружжя як батьків. Тут же зазначено, що шлюбний договір не може регулювати особисті відносини подружжя, а також особисті відносини між ними та дітьми, не може зменшувати обсягу прав дитини, які встановлені цим кодексом, а також ставити одного з подружжя у надзвичайно невідгідне матеріальне становище. Вбачається, що законодавець, позбавившись, як недоліку, заборони укладати шлюбні договори, умови якого можуть погіршити становище будь-кого з подружжя порівняно з законодавством України, придбав новий. Так, частина 4 ст. 93 СК України передбачає, що «шлюбний договір не може... ставити одного з подружжя у надзвичайно невідгідне матеріальне становище» [4]. При цьому законодавець залишив поза увагою той факт, що поняття «надзвичайно невідгідне матеріальне становище» – це категорія, яка має оцінний характер і може мати різні прояви, а отже її застосування на практиці під час укладання чи оскарження шлюбного договору може тлумачитись неоднозначно. Актуальність даного дослідження зумовлена тим, що за дванадцять років існування правового інституту шлюбного договору наукова доктрина не надала належних пропозицій щодо тлумачення поняття «надзвичайно невідгідне матеріальне становище», ще більше питань до цього поняття поставила і судова практика. Метою статті є дослідження точки зору науковців та судової практики і надати відповідні рекомендації щодо усунення зазначеного законодавчого недоліку.

Шлюбний договір (контракт), будучи цивільно-правовим договором, що має свої істотні особливості, був предметом дослідження таких видатних правознавців як Ю.С. Червоний, І.В. Жилінкова, З.В. Ромовська, М.В. Антокольська, Л.Б. Максимович та інші.

Для досягнення поставленої мети нагадаємо ті специфічні риси шлюбного договору, що відрізняють його від решти правочинів. Так, І.В. Жилінкова неодноразово у своїх працях підкреслювала, що шлюбний договір відповідає загальним ознакам, що властиві цивільно-правовим договорам в цілому, хоча і має певну специфіку [5, с. 117]. Як зазначила з цього приводу М.В. Антокольська, основна правова мета шлюбного договору – визначення правового

режиму майна подружжя та інших майнових взаємовідносин на майбутнє [6, с. 156]. Ромовська З.В. наголошує на тому, що шлюбний договір є актом вільного волевиявлення, його сторони можуть включити до нього будь-які умови майнового характеру, які не суперечать загальним засадам регулювання сімейних відносин, що визначені у ст. 7 СК України. В цілому регулювання відносин осіб, які мають намір укласти шлюбний договір, базується на диспозитивних засадах, а він сам виконує важливу «дисциплінуючу» функцію [7, с. 153]. Дійсно, шлюбний договір є проявом поваги до прав громадян, який дає можливість подружжю не в законодавчому, а в приватному, договірному порядку встановити основні принципи їхнього спільного життя.

Як зазначає З.В. Ромовська, для багатьох цінність шлюбного договору асоціюється з можливістю відступлення від засади рівності часток у майні, придбаному під час перебування у шлюбі. При цьому надзвичайна невідгідність умов шлюбного договору може існувати як на момент його укладення, так і проявитися згодом [8, с. 227]. Найчастіше виникають складнощі у питаннях щодо майнової рівності подружжя у шлюбі. У такому разі Н.М. Єршова пропонує виходити з того, що існують такі домовленості, згідно з якими розмір часток кожного з подружжя не базується на «формальному моменті рівності», однак саме такі домовленості завжди відзеркалюють саме «реальну рівність», бо встановлений у договорі розподіл спільного майна найбільш справедливо відзеркалює «фактичний внесок кожного» з них у спільно набуте майно [9, с. 82–83].

Ще й сьогодні в літературі можна зустріти точку зору, згідно з якою науковці, відстаючи від положень діючого законодавства, продовжують стверджувати, що умови шлюбного договору не можуть погіршувати матеріальне становище будь-кого з подружжя порівняно із законодавством України [10, с. 275]. Проте така точка зору вже не має права на існування, оскільки з припиненням дії норми права, що встановлювала це положення (ст. 27-1 КпШС), та набуттям чинності СК України, було змінено і правову природу самого шлюбного договору.

Дійсно, намагаючись удосконалити положення ст. 27-1 КпШС України, законодавцем, як ми розуміємо, з метою захисту інтересів та уникнення зловживань із боку сторін шлюбного договору в ч. 4 ст. 93 СК України було окремо зазначено, що не допускається укладення шлюбного договору, умови якого ставлять одного з подружжя у надзвичайно невідгідне матеріальне становище. Візьмемо на себе сміливість зазначити, що використання такої правової конструкції як «надзвичайно невідгідне матеріальне становище» не надало законодавчій нормі ясності і, будучи оцінним поняттям, на довгі роки стало причиною неоднозначної судової практики. За роки існування норми ст. 93 СК України у такій суперечливій редакції ні Конституційний суд, ні правова доктрина так і не надали однозначних роз'яснень щодо його змісту та практики застосування.

Так, І.В. Жилінкова вказує на те, що сутність такої оцінної категорії як «надзвичайно невідгідне становище» може мати різні конкретні прояви. Наприклад, таке становище може виникнути, якщо за умовами договору в разі поділу майна подружжя вся нерухомість буде передаватися одному з них, натомість другий отримає рухоме майно незначної вартості або, наприклад, якщо один із подружжя зобов'язується у разі розірвання шлюбу утримувати свого колишнього чоловіка (жінку), його дітей та близьких родичів тощо. При цьому умови шлюбного договору для

однієї родини можуть стати вкрай обтяжливими, а для іншої – мати цілком реальний характер. Разом із тим, І.В. Жилінкова звертає увагу на те, що до поняття «надзвичайно невідгідне положення» слід ставитись дуже виважено, адже тут виникає складне питання щодо майнової рівності подружжя в шлюбі, адже, на її думку, визначення у шлюбному договорі правового режиму майна подружжя має за мету встановлення правил, які не співпадають із тими, які встановлені законодавчими нормами чи взагалі не передбачені законодавством [5, с. 119].

Положення ч. 4 ст. 93 СК України, відповідно до якого шлюбний договір не може ставити одного з подружжя у надзвичайно невідгідне матеріальне становище, Ю.С. Червоний пропонує порівнювати з ч. 5 ст. 97 СК України, яка передбачає, що сторони можуть включити до шлюбного договору будь-які інші умови щодо правового режиму майна, якщо вони не суперечать моральним засадам суспільства [11, с. 172].

Автор законопроекту Сімейного кодексу України З.В. Ромовська, надаючи коментар до ч. 4 ст. 93 СК України, підкреслює, що при визначенні умов шлюбного договору заборонено включати до нього такі умови, які ставили б одного з подружжя у надзвичайно невідгідне матеріальне становище. На її думку, в порівнянні з положеннями ст. 27-1 КпІШС умови цього договору можуть погіршити становище одного з подружжя порівняно з тим, що є у законі, але «тільки до певної межі» [7, с. 152]. «Межею відступу від рівності часток» в інших своїх наукових працях З.В. Ромовська вважає те, що другий із подружжя може в результаті опинитися у «надзвичайно невідгідному матеріальному становищі». Чи ставить шлюбний договір одного з подружжя у таке становище, належить визначити суду з урахуванням конкретної життєвої ситуації [8, с. 227]. Отже, коло замкнулося. Будь-яких інших пропозицій для розкриття понять «певна межа» та «надзвичайно невідгідне матеріальне становище» З.В. Ромовська не надає. Оскільки обидва поняття носять оціночний характер, питання щодо конкретних обмежень при визначенні умов шлюбного договору в юридичній доктрині залишається відкритим.

Наявність подібного непорозуміння було б не таким кричущим, якби не той факт, що дана правова конструкція все частіше використовується на практиці як самостійна правова підстава для визнання шлюбного договору (або його частини) недійсним. Точка зору про те, що наявність у змісті шлюбного договору умови, що ставить одного з подружжя у надзвичайно невідгідне матеріальне становище, дає одному з них право звертатись до суду із позовом про визнання такого договору недійсним, підтримується і багатьма науковцями.

Так, А.В. Чернушенко та Г.В. Крижанівська підставами недійсності вбачають недодержання в момент вчинення договору стороною (сторонами) таких вимог: по-перше, зміст шлюбного договору не може суперечити законодавству України, а також моральним засадам суспільства (ч. 1 ст. 203 ЦК України, ч. 4 ст. 93 та ч. 5 ст. 97 СК України); по-друге, волевиявлення кожного з подружжя при укладенні шлюбного договору має бути вільним і відповідати його внутрішній волі (ч. 3 ст. 203 ЦК України); по-третє, шлюбний договір має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним (ч. 5 ст. 203 ЦК України) [3, с. 180]. З незрозумілих нам причин, недотримання решти вимог, встановлених ч. ч. 2, 6 ст. 203 ЦК України, в якості підстав недійсності шлюбного договору до уваги не приймається. З такою точкою зору погодитись не можна, оскільки наведений науковцями перелік правових підстав є неповним [12].

Статтею 103 СК України зазначено, що шлюбний договір на вимогу одного з подружжя або іншої особи, права та інтереси якої цим договором порушені, може бути визнаний недійсним за рішенням суду з підстав, встановле-

них Цивільним кодексом України. А отже при вирішенні питання про недійсність шлюбного договору не можна не приймати до уваги імперативні приписи ч. 2, ч. 6 ст. 203 та ст. 215 ЦК України.

І.В. Жилінкова є прихильницею тієї точки зору, що обмежитись тими підставами недійсності правочинів, які встановлені в ЦК України, не можна, оскільки Сімейний кодекс містить низку власних умов, порушення яких, на думку автора, без сумніву слугуватимуть підставою визнання шлюбного договору недійсним. Включення до змісту шлюбного договору умов, які ставлять одного з подружжя у надзвичайно невідгідне матеріальне становище, І.В. Жилінкова вважає самостійною та достатньою правовою підставою для визнання такого договору недійсним [5, с. 121].

Її точку зору розділяє Ю.С. Червоний, який у своїх працях зазначав, що шлюбний договір є одним із видів договорів. Тому необхідне додержання встановлених ЦК умов дієності угод (ст.ст. 47–49, 51–53, 55–58 ЦК 1963 р., ч. 1–5 ст. 203 ЦК 2003 р.). Крім того, Ю.С. Червоний наголошує на тому, що шлюбний договір може бути визнаний недійсним, якщо його зміст суперечить вимогам ст. 27-1 КпІШС, а саме ч. 4 ст. 93 та ч. 5 ст. 97 СК України [11, с. 172].

У своїх коментарях до ст. 103 СК України З.В. Ромовська наголошує на тому, що за рішенням суду шлюбний договір може бути визнаний недійсним із багатьох підстав, а саме, якщо його зміст не відповідає вимогам закону, зокрема, якщо в ньому позбавлено права одного з подружжя на «щонайменшу частку в майні, набутому за час шлюбу». Тут же авторка підкреслює, що правовою підставою визнання договору недійсним є випадок, коли особа уклала шлюбний договір через тяжкі обставини на вкрай невідгідних для неї умовах. Для прикладу вона наводить ситуацію, в якій вагітна жінка заради реєстрації з нею шлюбу погоджується на підписання шлюбного договору, за яким їй визначена «мінімальна частка у майні» [7, с. 159–160]. Вбачається, що подаючи подібний перелік, автор виходить одночасно як із положень ч. 4 ст. 93 СК України, так і з положень ст. 233 ЦК України. Проте з чим не можна погодитись, так це з черговим застосуванням у коментарях оціночних понять «щонайменша частка у майні» та «мінімальна частка у майні», оскільки в жодній із норм права вони не вживаються, то, відповідно, вони не несуть у собі жодного смислового навантаження.

Переходячи від теорії до практики, звернемо увагу на положення СК України, які визначають основні принципи укладення шлюбного договору. Згідно з ч.ч. 1, 9 ст. 7 СК України сімейні відносини регулюються цим кодексом та іншими нормативно-правовими актами на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства. Серед загальних засад регулювання сімейних відносин у ч. 2 ст. 7 СК України закріплена можливість урегулювання цих відносин за домовленістю (договором) між їх учасниками. Стаття 9 СК України визначає загальні межі договірного регулювання відносин між подружжям, а саме: така домовленість не повинна суперечити вимогам СК України, іншим законам та моральним засадам суспільства. Під вимогами законів у цьому випадку слід розуміти імперативні норми, що встановлюють заборону для договірного регулювання відносин подружжя. Оскільки договір, у тому числі шлюбний договір, передусім є категорією цивільного права, то відповідно до статті 8 СК України у випадках договірного регулювання сімейних відносин повинні застосовуватись загальні норми статей 3, 6 ЦК України щодо свободи договору, а також глав 52, 53 ЦК України щодо поняття та умов договору, його укладення, зміни і розірвання. Більш детальна регламентація договірного регулювання відносин між подружжям викладена у статті 64 СК України. У частині першій цієї норми передбачено право дружини

та чоловіка на укладення договорів між собою. Так, дружина та чоловік мають право на укладення між собою усіх договорів, які не заборонені законом, як щодо майна, що є їхньою особистою приватною власністю, так і щодо майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Окремим видом договірної регуляції сімейних відносин подружжя є шлюбний договір. У главі 10 СК України (статті 92–103) визначені вимоги до форми, змісту, строку дії та умов шлюбного договору, підстав його розірвання чи визнання недійсним.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 93 СК України шлюбний договір регулює майнові відносини між подружжям, визначає їхні майнові права та обов'язки. У ч. 4 ст. 93 СК України містяться обмеження щодо змісту шлюбного договору: зокрема, договір не повинен ставити одного із подружжя у надзвичайно невідгідне матеріальне становище порівняно із законодавством. Одночасно ч. 3 статті 6 ЦК України передбачає, що сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд, надаючи, таким чином, особам право вибору: використати існуючі норми законодавства для регулювання своїх стосунків або встановити для цих стосунків власні правила поведінки. Отже принцип свободи договору відповідно до ст.ст. 6, 627 ЦК України є визначальним та полягає у наданні особі права на власний розсуд реалізувати, по-перше, можливість укласти договір (або утриматися від укладення договору); по-друге, можливість визначити зміст договору на власний розсуд, враховуючи при цьому зустрічну волю іншого учасника договору та обмеження щодо окремих положень договору, встановлених законом. Таким чином сторони не можуть на власний розсуд врегулювати у договорі свої відносини, лише у випадках якщо: 1) існує пряма заборона, встановлена актом цивільного законодавства; 2) заборона випливає із змісту акта законодавства; 3) така домовленість суперечить суті відносин між сторонами.

Про необхідність застосування норм ЦК України (статей 203, 215 ЦК України) при визнанні шлюбного договору недійсним міститься вказівка й у статті 103 СК України.

Цієї вимоги дотримався при вирішенні спору про визнання шлюбного договору недійсним Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ (далі ВССУ) (ухвала від 10.09.2014 за № 6-24071св14). Обґрунтовуючи підстави позову в даній справі, позивачка посилалася на те, що шлюбний договір суперечить приписам ст.ст. 93, 103 СК України, оскільки був укладений на вкрай невідгідних для неї умовах. У той же час позивачкою не зазначено, в чому саме полягають невідгідні для неї умови і яким чином даний договір порушує її права. Судом було прийнято до уваги той факт, що пунктом 4 зазначеного договору передбачено, що у момент його укладання сторони усвідомлювали значення своїх дій, розуміли природу даного правочину, що при укладанні договору відсутній будь-який обман або приховування фактів. Договір укладався без будь-якого застосування фізичного чи психічного тиску, на вигідних для сторін умовах і не був результатом впливу тяжких обставин. Правочин вчинявся із наміром створення відповідних правових наслідків, не приховав інший правочин. Сторони розуміли текст правочину та всі без винятку його умови. Відмовляючи в задоволенні позовних вимог про визнання шлюбного договору недійсним ВССУ керувався тими обставинами, що шлюбний договір було підписано позивачкою з власної волі, без будь-якого примусу, а умови цього договору не є такими, що ставлять її у надзвичайно невідгідне матеріальне становище та не обмежують її прав [13].

Не взяв на себе відповідальність за розтлумачення і Верховний Суд України, який, розглядаючи справу про визнання шлюбного договору недійсним зазначив, що у ч. 4 ст. 93 СК України містяться обмеження щодо змісту шлюбного договору: договір не повинен ставити одного із подружжя у

надзвичайно невідгідне матеріальне становище порівняно із законодавством. При цьому суд зосередив увагу на тому, що категорія «надзвичайно невідгідне матеріальне становище», вжита у частині четвертій статті 93 СК України, має оціночний характер і підлягає доведенню стороною відповідно до частини третьої статті 10 ЦПК України. На інші підстави визнання шлюбного договору, зокрема на ст.ст. 203, 215, 233 ЦК України, сторони не посилались, у зв'язку з чим суд дійшов висновку про недоведеність цієї обставини (постанова ВСУ від 28 січня 2015 року за № 6-230цс14) [14].

Інша справа, коли сторони як на підставу позову про визнання недійсним шлюбного договору посилаються не лише на ч. 4 ст. 93 СК України, а й на загальні підстави, визначені в ЦК України, як то рекомендує ст. 103 СК України, зокрема застосування до подібних правовідносин ст. 233 ЦК України. У справі, яка була розглянута ВССУ (ухвала від 12.03.2014 за № 6-52702св13), позивачка вважала, що шлюбний договір має бути визнаний судом недійсним на підставі ст. 93 СК України та ст. 233 ЦК України. Вирішуючи справу та задовольняючи позовні вимоги, суд керувався п. 19 постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», відповідно до якого правочин може бути визнаний судом недійсним на підставі статті 233 ЦК України, якщо його вчинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай невідгідних умовах, чим скористалася друга сторона правочину. Тяжкими обставинами можуть бути тяжка хвороба особи, членів її сім'ї чи родичів, смерть годувальника, загроза втратити житло чи загроза банкрутства та інші обставини, для усунення або зменшення яких необхідно укласти такий правочин [15].

Як вбачається зі змісту ст. 233 ЦК України, правочин, який вчинений особою під впливом тяжкої обставини (кабальний правочин), характеризується такими основними ознаками: 1) особа вчиняє його на вкрай невідгідних для себе умовах; 2) особа вчиняє правочин під впливом тяжкої для неї обставини, при цьому тяжка обставина може стосуватись як її особисто, так і членів її родини; 3) особа вчиняє такий правочин добровільно (в даному разі немає насильства), більш того, допускається, що ця особа сама може бути ініціатором такого правочину; 4) особа усвідомлює, що вчиняє правочин на вкрай невідгідних для себе умовах, на які за відсутності тяжких обставин вона б ніколи не погодилася, але за їх наявності вимушена це зробити. Необхідним елементом такого кабального правочину є недобросовісна поведінка контрагента. Вина контрагента полягає в тому, що він розуміє, наскільки на невідгідних для особи умовах вчиняється правочин, йде на це свідомо та умисно, з наміром отримати від цього вигоду [16, с. 183]. На відміну від наведеного прикладу, правочин, вчинений із порушенням припису ч. 4 ст. 93 СК України, немає відповідних характерних ознак, які б змогли довести, що такий правочин дійсно ставить одну зі сторін у надзвичайно невідгідне матеріальне становище.

Підводячи висновки викладеному та приймаючи до уваги останню судову практику, можна зазначити, що ч. 4 ст. 93 СК України не може бути самостійною правовою підставою для визнання шлюбного договору недійсним. Вбачається, що юридична конструкція «надзвичайно невідгідне матеріальне становище» виявилась нежиттєздатною, аморфною, такою, що не здатна реально захистити права та інтереси сторін шлюбного договору. Це говорить про необхідність уникнення на майбутнє вжитку понять, що носять оціночний характер при конструюванні дефініцій норм закону. Вважаємо, що при вирішенні спору між сторонами шлюбного договору цілком можливо відмовитись від правової підстави, визначеної ч. 4 ст. 93 СК України, обмежившись положенням ст. 103, яка містить відсылку норму до ст.ст. 203, 215 та 233 ЦПК України, практика застосування яких зрозуміла та однозначна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін і доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю Української РСР: Закон України від 23.06.1992 № 2488-XII [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2488-12>. – Назва з екрану.
2. Кодекс про шлюб та сім'ю України: Закон України від 20.06.1969 № 2006-VII [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2006-07>. – Назва з екрану.
3. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / За заг. ред. Є.О. Харитонова. – Х.: ТОВ «Одісей» – 2006. – 552 с.
4. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>. – Назва з екрану.
5. Сімейне право України: підручник / Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова та ін.; за заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 264 с.
6. Антокольская М.В. Семейное право: Учебник. – М., 2003. – 336 с.
7. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. – [3-тє вид., перероб. і доп.] / З.В. Ромовська. – К.: Правова єдність, 2009. – 432 с.
8. Ромовська З.В. Українське сімейне право: підручник [для студ. вищ. навч. закл.] / Зорислава Ромовська. К.: Правова єдність, 2009. – 500 с.
9. Ершова Н.М. Вопросы семьи в гражданском праве / Н.М. Ершова. – М., 1977. – 176 с.
10. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. С.Я. Фурси. – К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2008. – 1248 с.
11. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За заг. ред. Ю.С. Червоного. – К.: Істина, 2003. – 464 с.
12. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page>. – Назва з екрану.
13. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (далі ВССУ) (від 10.09.2014 за № 6-24071св14 <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40484718>).
14. Постанова Верховного Суду України від 28 січня 2015 року за № 6-230цс14 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42576431>. – Назва з екрану.
15. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 12.03.2014 за № 6-52702св13 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37947242>. – Назва з екрану.
16. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. – К.: Істина. – 928 с.